

Kyrkan och kampen för ett bättre samhälle

En alternativ historia

ARNE RASMUSSEN

Arne Rasmusson är professor i tros- och livsåskådningsvetenskap vid Göteborgs universitet och extraordinär professor i systematisk teologi och ecklesiologi vid Stellenbosch University.

arne.rasmusson@lir.gu.se

Oberlin

Sommaren 1832 får den presbyterianske pastorn i Elyria, Ohio, John Jay Shipherd (1802–1844), då 30 år gammal, besök av sin studiekamrat, indianmissionären Philo P. Stewart (1798–1868).¹ De börjar diskutera möjligheten att starta en kommunitet och ett college någonstans i Ohio. De är båda barn av vad som brukar kallas den andra stora väckelsen, vars viktigaste ledare är Charles Finney (1792–1875). Knappt två år tidigare har Shipherd flyttat från östkusten till Elyria för att sprida väckelsen. Nu säger han upp sig från sin tjänst och letar tillsammans med Stewart upp en plats där de kan bygga sin kommunitet. Det nya samhället ska vara självstyrande och grundas på ett gemensamt förbund. Förbundets första mening säger att man önskar bringa både kyrka och värld ”under inflytande av det välsignade evangeliet om fred”.²

En del av den forskning som denna artikel bygger på gjordes under en fem månader lång forskningsvistelse 2019 vid Stellenbosch Institute of Advanced Study i Sydafrika.

1. Det följande bygger på J. Brent Morris, *Oberlin, Hotbed of Abolitionism: College, Community, and the Fight for Freedom and Equality in Antebellum America*, Chapel Hill, NC 2014.

2. ”Covenant of the Oberlin Colony”, https://isis2.cc.oberlin.edu/external/EOG/Documents/Oberlin_Covenant.html, besökt 2020-06-12. Här och i fortsättningen är översättningarna av citat mina egna.

1833 grundas samhället, som ges namnet Oberlin, och ett antal familjer flyttar dit. Namnet Oberlin kommer från den berömda franske lutherske pastorn Jean-Frédéric Oberlin (1740–1826) som skapade företag, bibliotek, skolor och banker i ett fattigt område i Alsace, samtidigt som han försökte hjälpa människor i deras andliga utveckling. Han har beskrivits som den franska sociala kristendomens förelöpare.³

Som en del av det nya samhället Oberlin försöker man också starta ett college. Shiphers och Stewarts tanke är att det ska vara öppet för både svarta och vita och för både män och kvinnor. Vid denna tid finns ingen högre utbildningsinstitution där män och kvinnor studerar tillsammans. Det är dock motstånd bland en del av medlemmarna mot att skolan ska ta emot både vita och svarta. Dessutom har man ekonomiska problem. Shiphers åker på en längre resa till östkusten för att få ekonomiskt stöd. Dessutom försöker han övertyga Charles Finney att bli rektor och lärare. Finney är vid denna tid pastor i New York. Han säger nej till att bli rektor (han blir det senare), men ja till att arbeta som lärare en del av året. Efter ett par år flyttar han till Oberlin på heltid och lever resten av sitt liv där. Ett absolut villkor han ställer är att svarta och vita ska studera tillsammans på lika villkor.⁴

I samhällsförbundet accepteras privat ägande, men det ska förvaltas i allas intresse och man förväntas inte behålla mer egendom än man kan förvalta på ett meningsfullt sätt. Man lovar att ta gemensamt ansvar för hela gemenskapen, inklusive utbildning, stöd till änkor, föräldralösa, sjuka och andra med olika behov. De som studerar på college måste alla arbeta manuellt, oberoende av om man kommer från en rik eller fattig familj. Detta är ett sätt att på skolan och i samhället övervinna klasskillnader.

Oberlin är en del av väckelsen. Omvändelse och helgelse, både av individen och samhället, står i centrum. För Finney är kampen mot slaveriet en konsekvens av evangeliet. Tillsammans med behandlingen av indianerna är slaveriet, enligt Finney, landets största synd. Han vägrar ge nattvard åt slavägare och talar om det oerhörda hyckleriet i självständighetsdeklarationens tal om att alla är skapade lika, samtidigt som författarna till denna deklARATION själva ägde slavar och fördrev indianer. Han är också mycket kritisk mot försvaret för slaveri inom kyrkorna och att de oftast varit tysta

3. John W. Kurtz, *John Frederic Oberlin*, London 2018. Oberlin var en ekumenisk lutheran, starkt influerad av pietism och herrnhutism. Om hur den franska sociala kristendomen växte fram och formades inom väckelserörelserna, se Christophe Chalamet, *Revivalism and Social Christianity: The Prophetic Faith of Henri Nick and André Trocmé*, Eugene, OR 2013.

4. Om Finney, se Charles E. Hambrick-Stowe, *Charles G. Finney and the Spirit of American Evangelicalism*, Grand Rapids, MI 1996. För en av få teologiska analyser av Finney och rörelsen kring honom, se Ted A. Smith, *The New Measures: A Theological History of Democratic Practice*, New York 2007.

mot förtrycket av indianerna. Skulle kyrkorna ena sig mot slaveriet skulle det omedelbart försvinna.⁵

Oberlin blir dessutom en viktig knutpunkt i den så kallade underjordiska järnvägen. Man hjälper slavar som flytt från söderns slaveri att komma till Kanada. 1839 blir det ett lagbrott i Ohio att hjälpa slavar som flytt från sina ägare. Finney svarar med att skriva om rätten till civil olydnad.

Protesterna mot Oberlin är stora och de politiska försöken att stänga skolan är återkommande. Det demokratiska partiet, som är det parti som starkast försvarar slaveriet, driver intensiva kampanjer mot skolan. Men de lyckas inte vinna. Under en period då antislaverirörelserna har stora svårigheter i landet som helhet, både på grund av växande politiskt motstånd och inre splittring, blir Oberlin och Oberlinrelaterade institutioner och rörelser avgörande centra för kampen, framför allt på basplanet.

Oberlin är också, som nämnts ovan, det första college som tar in både män och kvinnor. Flera senare prominenta ledare inom kvinnorörelsen studerar där. Den mest berömda är Lucy Stone (1818–1893), som är en av de första kvinnorna i USA som tar en filosofie kandidatexamen och sedan blir en av de fyra ikoniska ledarna i den vanliga berättelsen om den tidiga kvinnorörelsen. Hennes närmaste vän på skolan är Antoinette Brown (1825–1921), som efter sina collegestudier också läser teologiprogrammet på Oberlin. 1853 blir hon den första kvinnan i USA att formellt ordineras till pastor av sitt samfund. 1908 promoveras hon till hedersdoktor av Oberlin College. Lucy Stone är också nära studiementor och sedan livslång vän med John Mercer Langston (1829–1897), en svart student som tar både college- och teologiexamen. Han blir senare jurist, universitetspresident, ambassadör och kongressledamot.⁶

Så här skulle jag kunna fortsätta. Detta är bara ett par exempel från det tidiga 1840-talet. Stone och Brown var ofta kritiska mot den konservatism de mötte på Oberlin och de tånjde och sprängde gränser, men det var Oberlin som gav dem möjligheten.

Väckelserörelserna skapade många andra liknande college, ofta med inspiration från Oberlin, och inte sällan av tidigare studenter på Oberlin. Efter slaveriets upphävande flyttade många tidigare Oberlinstudenter, vita och svarta, till sydstaterna för att bygga upp ett utbildningssystem för de forna slavarna. Andra blev missionärer, inte minst kvinnor. Man tog också emot studenter från andra delar av världen. 1888 började John Langalibalele Dube (1871–1946) studera på Oberlin. Dube kom från Natal i Sydafrika och hade

5. Se till exempel Charles G. Finney, *Andliga väckelser*, vol. 2, Stockholm 1921, 179–181, 193–201; Charles G. Finney, *The Oberlin Sermons: Volume I. 1839–1842*, Kindle Edition 2013, Lecture XXXIV: VII (Kindle Loc. 12458–12646).

6. Sally G. McMillen, *Lucy Stone: An Unapologetic Life*, New York 2014.

vuxit upp på en kongregationalistisk missionsstation. Det fanns ingen möjlighet för en svart sydafrikan att studera i Cambridge eller Oxford, men Dubes dröm var att få studera på Oberlin, som en av hans äldre vänner gjort. Dube var sedan med om att grunda African National Congress (ANC) och blev dess förste president.⁷ Och detta är ingen tillfällighet. En stor del av det tidiga ledarskapet i ANC hade denna typ av bakgrund. Albert Luthuli (1898–1967), ANC:s ledare från 1952 till 1967 och mottagare av Nobels fredspris 1960, var också en hängiven kongregationalist. Nelson Mandela (1918–2013) var metodist, mycket aktiv i ungdomsarbete och formad av missionens skolor.⁸

En dold historia

Jag har börjat med att berätta om Oberlin som ett slags lins där den verklighet som denna artikel handlar om strålar samman på ett tydligt sätt: kyrkans och församlingars roll för moralisk fostran och den stora, men oftast dolda, roll som icke-konformistisk eller dissenterprotestantism och väckelserörelser haft för formandet av den moderna världen.⁹ Min ingång i detta var ett projekt om kyrklig moralisk fostran där jag använder redskap från moralpsykologi, neuro- och kognitionsvetenskap och sociologi. Jag tänkte illustrera mina teoretiska resonemang med några historiska exempel. En del av denna historia har jag undervisat och skrivit om i decennier. Men nu började jag upptäcka många fler exempel, och inte bara exempel utan en sammanhållen historia och gemensamma mönster och strukturer. Den teoretiska apparat jag börjat utveckla blev ett instrument för att förstå historien, och inte bara historien utan vår samtid. När jag föreläser och diskuterar med kollegor (historiker, samhällsvetare, antropologer och ekonomer) på olika platser i världen så börjar de också se samma mönster och ger mig nya exempel.

De vanliga historierna handlar om upplysningen och den franska revolutionens seger över kyrkan och religionen, en seger som leder till demokrati och mänskliga rättigheter. En mer protestantisk variant beskriver 1500-talets reformation som början på en process som leder till upplysningen och den moderna sekulära liberala demokratin.¹⁰ Det finns också inflytelserika

7. Heather Hughes, *First President: A Life of John Dube, Founding President of the ANC*, Auckland Park 2011.

8. Scott Couper, *Albert Luthuli: Bound by Faith*, Scottsville 2010; Dennis Cruywagen, *The Spiritual Mandela: Faith and Religion in the Life of South Africa's Great Statesman*, Cape Town 2016.

9. Det finns ingen riktigt bra terminologi för att beskriva dessa rörelser. När man diskuterar den amerikanska historien är det viktigt att undvika att anakronistiskt projicera dagens uppdelning mellan evangelikala och liberala protestantiska kyrkor på den tidigare historien. Båda traditionerna har till stor del sina rötter i samma historia.

10. Trutz Rendtorff, *Christentum zwischen Revolution und Restauration: Politische Wirkungen*

alternativa romersk-katolska berättelser om reformationen och upplysningen som har karaktären av ett slags förfallshistorier.¹¹ Men Oberlin är en symbol för en annan berättelse, en berättelse som på olika sätt kan vävas samman med de andra berättelserna. Den har inte haft så många företrädare bland dem som kontrollerar utbildnings- och forskningsinstitutioner. Snarast har denna typ av kyrkor och rörelser, då som nu, varit illa omtyckta, inte minst av de samhälleliga och kyrkliga eliterna. Även många akademiker med någon form av bakgrund i dessa rörelser tenderar att vara skeptiska. Därför har viktiga delar av deras historia sällan berättats, eller har gjorts till ”det andra” som man själv definierat sig emot. För Oberlin är inget unikum; det är bara ett uttryck för och en del av skeenden som pågått i sekler. I fortsättningen ska jag kort göra några skissartade nedslag i denna historia. Jag ska sedan, likaså bara antydningvis, visa hur denna historia dyker upp i nutida kvantitativa samhällsvetenskapliga studier. Därefter skissar jag på en teoretisk ram som delvis förklarar denna historia. Jag avslutar med några korta teologiska reflektioner.

Dissenterprotestantism, väckelserörelser och social och politisk förändring

Jag ska börja med 1600-talets England och framväxten av den moderna dissenterprotestantismen eller icke-konformismen, vad vi i Sverige kallar frikyrklighet.¹² Detta är samfund som betonar självständighet från den politiska överheten och i varierande grad från den dominerande kulturen. De byggde upp oberoende församlingar och blev därmed också början på ett oberoende civilt samhälle. I botten låg en teologi som betonar Guds handlande i människors liv, kallelsen till gemensam efterföljelse och helgelse och därför åtskillnad från världen. Teologiskt har de mycket gemensamt med Martin Luther (1483–1546) och Jean Calvin (1509–1564), men också med romersk-katolsk teologi. Den medeltida traditionen från sådana som Thomas à Kempis (ca 1380–1471), Johann Tauler (ca 1300–1361) och *Theologia Germanica* är viktig. En av flera avgörande faktorer här är relationen till staten. I England på 1600-talet går en gränslinje mellan presbyterianer, som vill ersätta den anglikanska statskyrkan med en presbyteriansk statskyrka, och så kallade independenter (senare kallade kongregationalister), baptister, kväkare och andra som ville skapa kyrkor skilda från staten.

neuzeitlicher Theologie, München 1970.

11. Brad S. Gregory, *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*, Cambridge, MA 2012.

12. Andrew Bradstock, *Radical Religion in Cromwell's England: A Concise History from the English Civil War to the End of the Commonwealth*, London 2010; Roland Spjuth, *Kristen moralhistoria: Sökandet efter det goda livet*, Örebro 2006, 121–159.

En av baptismens pionjärer i England, Thomas Helwys (ca 1575–ca 1616), skrev 1612 en bok om behovet av religionsfrihet, som han menade skulle gälla inte bara kristna (protestanter och katoliker) utan också judar och muslimer. Han fängslades nästan direkt och dog i fängelse fyra år senare. Han fick många efterföljare – nästan alla som arbetar för och skriver om religionsfrihet och yttrandefrihet har denna typ av kristen bakgrund.¹³

Detta inkluderar flera inflytelserika kvinnor. Ett exempel är Katherine Chidley (ca 1590–ca 1653) som 1641 publicerade boken *The Justification of the Independent Churches of Christ*, som inte bara argumenterar för kyrkornas självständighet utan också för tolerans och samvets- och religionsfrihet.¹⁴

Detta är bakgrunden till filosofen John Lockes (1632–1704) mindre radikala försvar för tanke- och religionsfrihet. I dag har de andra försvunnit ur historien och enbart Locke är kvar. Han är dock begriplig bara utifrån denna historia, som var hans egen historia. Han växte upp i ett puritanskt hem och levde mitt i dessa konflikter i England och på kontinenten. Han utformade i filosofisk terminologi idéer som först formulerats i teologiska termer av andra kristna tänkare, både i hans samtid och genom den kristna historien.¹⁵

I de amerikanska kolonierna var det också baptister och kväkare som drev kampen för en allmän religionsfrihet och de spelade sedan en avgörande roll för att religionsfriheten skrevs in i den amerikanska konstitutionen.

Baptister, independenter och kväkare skapade alla starka gemenskaper, karaktäriserade av en intensiv religiös trospraktik, och utvecklade alternativa institutioner och praktiker. Deras interna demokratiska praktiker – en person, en röst – blev också en modell för de så kallade Levellers försök att på 1600-talet politiskt reformera England genom sina förslag om allmän manlig rösträtt, likhet under lagen och samvetsfrihet. Levellers hade mycket av sin sociala bas i baptistförsamlingar.¹⁶

I Tyskland fanns herrnhutare och olika pietistiska rörelser. De var ofta mindre radikala i förhållande till den politiska överheten, men de hade många likheter med dissenterprotestantismen i fråga om församlings-

13. Thomas Helwys, "A Short Declaration of the Mystery of Iniquity", i Joe Early Jr. (red.), *The Life and Writings of Thomas Helwys*, Macon, GA 2009, 155–310. Om religionsfrihet och tolerans, se Perez Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton, NJ 2003; Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge, MA 2007; Robert Louis Wilken, *Liberty in the Things of God: The Christian Origins of Religious Freedom*, New Haven, CT 2019.

14. Katherine Chidley, "The Justification of the Independant Churches of Christ (1641)", i Curtis W. Freeman (red.), *A Company of Women Preachers: Baptist Prophetesses in Seventeenth-Century England*, Waco, TX 2011, 43–145.

15. Wilken, *Liberty in the Things of God*, 169–179.

16. Bradstock, *Radical Religion in Cromwell's England*, 27–50.

struktur, fromhetsmönster och praktiker. Hallepietismen utvecklades mer i riktning mot ett slags stats- och etablissemangsvänlig form av pietism medan herrnhutismen tenderade att skapa mer oberoende institutioner. Båda rörelserna skapade många välfärds- och utbildningsinstitutioner och bedrev världsvid mission på ett sätt som inte förekommit tidigare i den protestantiska världen. Kvinnor fick inte sällan en viktig roll i dessa rörelser. Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) och herrnhutarna, inspirerade av kväkarna, ordinerade kvinnor till olika officiella roller, även om en del av detta försvann efter Zinzendorfs död. Både pietismen i allmänhet och herrnhutismen kom att ha stor betydelse i Sverige. Herrnhutismen har ju också indirekt ett stort världsvitt inflytande genom metodismen.¹⁷

Metodismen och baptismen kom till Sverige under 1800-talet. 1848 bildades den första baptistförsamlingen i Vällersvik söder om Göteborg. Alla medlemmar, män och kvinnor, hade en röst och man tränades i demokratiska vanor. Man mötte svåra trakasserier från Svenska kyrkan och sekulära myndigheter och baptisternas förste ledare landsförvisades.¹⁸

Det var också denna typ av kyrkor som till stor del drev kampen mot slavhandel och slaveri i England och sedan i USA.¹⁹ Kampen mot slavhandeln i England mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet är den första moderna sociala rörelsen och byggde på de församlingsnätverk som kväkare, metodister och evangelikala anglikaner hade byggt upp.

Kampen mot slaveriet i USA hade en stor del av sin sociala bas i väckelse-rörelserna. Det handlade om kyrkor som kongregationalister, New Divinity-presbyterianer, kväkare, metodister, baptister och andra. En av de viktigaste ledarna var Theodore Dwight Weld (1803–1895), som blev omvänd i ett Finneymöte och en tid arbetade som Finneys assistent. Han överförde väckelsearbetets metoder till kampen mot slaveriet. Weld lyckades rekrytera

17. Douglas H. Shantz, *An Introduction to German Pietism: Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*, Baltimore, MD 2013; Roger E. Olson & Christian T. Collins Winn, *Reclaiming Pietism: Retrieving an Evangelical Tradition*, Grand Rapids, MI 2015.

18. Se till exempel Gunnar Westin, *I den svenska frikyrklighetens genombrottstid: Svensk baptism till 1880-talets slut*, Stockholm 1963; Sune Fahlgren, *Vatten är tjockare än blod: En baptistisk kulturhistoria*, Stockholm 2015, 195–240; Gunnar Hallingberg, *Läsarna: 1800-talets folkväckelse och det moderna genombrottet*, Stockholm 2010; Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Stockholm 1977.

19. Christopher Leslie Brown, *Moral Capital: Foundations of British Abolitionism*, Chapel Hill, NC 2006; Robert William Fogel, *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery*, New York 1989; Seymour Drescher, *Abolition: A History of Slavery and Antislavery*, New York 2009; Rodney Stark, *For the Glory of God: How Monotheism Led to Reformations, Science, Witch-Hunts, and the End of Slavery*, Princeton, NJ 2003, 291–365; Donald W. Dayton & Douglas M. Strong, *Rediscovering an Evangelical Heritage: A Tradition and Trajectory of Integrating Piety and Justice*, 2nd ed., Grand Rapids, MI 2014.

en stor grupp heltidsarbetande abolitionister. Oberlin var en del av denna rörelse.²⁰

Den framstående kyrkohistorikern Mark Noll har hävdad att Charles Finney var en av de fyra mest betydelsefulla personerna i USA under 1800-talet tillsammans med Andrew Jackson (1767–1845), det demokratiska partiets grundare, Abraham Lincoln (1809–1865), det republikanska partiets förste president och den som upphävde slaveriet, och Andrew Carnegie (1835–1919), ledande företagare och finansman. Av dessa är Finney den som är klart minst känd. Men hans inflytande är lika stort.²¹

Ur antislaverikampen växer också kvinnorörelsen fram. Lucy Stone, som alltså studerade på Oberlin, är ett exempel på detta. Det är ingen tillfällighet. Kvinnliga förkunnare var vanliga i delar av dessa rörelser, även om de också mötte intensivt motstånd både inifrån väckelserörelserna och utifrån. Att Finney tillät kvinnor att tala på sina möten verkar ha varit en större skandal än hans slaverimotstånd och hans emotionella väckelsemöten. Kvinnliga förkunnare var dock betydligt mer accepterade inom väckelserörelserna än inom mer etablerade kyrkor. De två mest kända politiskt aktiva kvinnorna på 1830-talet var systrarna Sarah Moore Grimké (1792–1893) och Angelina Grimké Weld (1805–1879). De kom från en mycket välbeställd och inflytelserik slavägarfamilj i Charleston, South Carolina. Familjen var anglikaner. Men först Sarah och sedan Angelina blev omvända till presbyterianism och efter några år blev de kväkare. De är bland de första kvinnor som talar inför könsblandade grupper utanför väckelsemötenas ram. De börjar som anti-slaveriagitatorer, men kommer snart också att föreläsa och skriva om kvinnors rättigheter.²² Gerda Lerner skriver att Sarah Grimkés feminism, som var grundad i hennes kristna tro och läsning av Bibeln, redan på 1830-talet utvecklade distinktionen kön/genus, diskuterade intersektionen kön, klass och ras, utvecklade sociala teorier om orsakerna till männens maktdominans, betonade vikten av feministiskt medvetande och lade en grund för feministisk politisk aktivism.²³ Senare mer kända feminister som Lucretia

20. Robert H. Abzug, *Passionate Liberator: Theodore Dwight Weld and the Dilemma of Reform*, New York 1980; Owen W. Muelder, *Theodore Dwight Weld and the American Anti-Slavery Society*, Jefferson, NC 2011.

21. Mark A. Noll, *A History of Christianity in the United States and Canada*, Grand Rapids, MI 1992, 176–177.

22. Sarah Moore Grimké & Angelina Emily Grimké, *On Slavery and Abolitionism*, New York 2014; Sarah Moore Grimké, *Letters on the Equality of the Sexes and the Condition of Woman*, New York 1970; Sarah Moore Grimké & Gerda Lerner, *The Feminist Thought of Sarah Grimké*, New York 1998; Gerda Lerner, *The Grimké Sisters from South Carolina: Pioneers for Women's Rights and Abolition*, Chapel Hill, NC 2004.

23. Grimké & Lerner, *The Feminist Thought of Sarah Grimké*, 40.

Mott (1793–1880), Elisabeth Cady Stanton (1815–1902) och Lucy Stone var alla starkt influerade av henne.

Angelina Grimké var den första kvinnan som höll ett politiskt tal, mot slaveri, inför en delstatskongress (i Massachusetts). Andra hade predikat. Först var Dorothy Ripley (1767–1831), som 1806 predikade i kongressen i Washington med president Thomas Jefferson (1743–1826) närvarande. Hon var en engelsk metodist som länge var verksam i USA som kringresande väckelsepredikant, ofta i samarbete med kväkare. Hon var motståndare till slaveriet, arbetade ofta tillsammans med svarta kyrkor, startade skolor för före detta slavar och skrev fem böcker. När upplysningsmannen Jefferson bjöd in henne till Vita huset kritiserade hon honom för att han ägde slavar, för att han menade att svarta inte hade samma intellektuella förmågor som vita och för hans uppfattningar om kvinnor och utbildning för kvinnor.²⁴

Ripley, systrarna Grimké och Antoinette Brown var bara en del av en lång historia av kvinnliga förkunnare och ledare inom denna typ av rörelser. Jag har redan nämnt herrnhutarna. Anabaptisterna hade kvinnliga förkunnare på 1500-talet, baptisterna och kväkarna på 1600-talet,²⁵ metodisterna från 1700-talet. Enbart kväkarna och vissa metodister gjorde det dock till en bestående praktik. I USA fanns kvinnliga förkunnare och ledare sedan 1600-talet, men ett första stort genomslag kom under den första stora väckelsen vid mitten av 1700-talet.²⁶ Under den mer upplysningsorienterade andra halvan av 1700-talet tenderade kvinnorna att försvinna igen, för att komma tillbaka under den andra stora väckelsen under första halvan av 1800-talet. Det finns också i samma väckelse viktiga kvinnliga svarta ledare såsom Jarena Lee (1783–1864) och Sojourner Truth (ca 1797–1883).²⁷ Återigen, detta sker inte i den anglikanska kyrkan och sällan i kyrkor utanför väckelserörelserna.²⁸

24. Elisa Ann Everson, "A Little Labour of Love": *The Extraordinary Career of Dorothy Ripley, Female Evangelist in Early America*, opublicerad doktorsavhandling vid Georgia State University, 2007.

25. Se exempelvis Margaret Fell, *Womens Speaking Justified, Proved and Allowed by the Scriptures (1667)*, Los Angeles 1979.

26. En av de mestremarkabla var Sarah Osborn (1714–1796), som både ledde väckelser från sitt hem och var en extremt flitig skribent. Hon kom också att bli motståndare till slaveriet. Se Sarah Osborn, *Sarah Osborn's Collected Writings*, New Haven, CT 2017; Catherine A. Brekus, *Sarah Osborn's World: The Rise of Evangelical Christianity in Early America*, New Haven, CT 2013.

27. Sojourner Truth, *Narrative of Sojourner Truth*, New York 1998; Nell Irvin Painter, *Sojourner Truth: A Life, a Symbol*, New York 1996.

28. David Willgren, "Women, Power, and the Bible in Early Anabaptist History", *Scandinavian Journal for Leadership & Theology* 4 (2017), 1–25; C. Arnold Snyder & Linda A. Huebert Hecht, *Profiles of Anabaptist Women: Sixteenth-Century Reforming Pioneers*, Waterloo, ON 2010; Bradstock, *Radical Religion in Cromwell's England*; Curtis W. Freeman, *A Company of Women Preachers: Baptist Prophetesses in Seventeenth-Century England: A Reader*, Waco,

Detsamma händer i Sverige. Mest känd är Hanna Ouchterlony (1838–1924), som startade Frälsningsarmén i Sverige. Men man kan också nämna Nelly Hall (1848–1916), inre missionens sekreterare i Helgelseförbundet, som hade stora väckelsekampanjer inte bara i Sverige utan också i andra nordiska länder och i Tyskland.²⁹

Även om jag har känt till detta i decennier tenderade jag att ta för givet att det inte spelade så stor roll för den bredare kvinnorörelsen. Det var en amerikansk ekonom, Robert Nelson, som skrev om Finland, som fick mig att undersöka detta närmare.³⁰ Det krävdes inte mer än fem minuters forskning för att upptäcka att de som brukar beskrivas som pionjärerna för den amerikanska kvinnorörelsen alla hade denna bakgrund på ett eller annat sätt. Lucretia Mott var kväkare, Elizabeth Cady Stanton blev omvänd på ett Finneymöte, Susan B. Anthony (1820–1906) hade också kväkarbakgrund och Lucy Stone var utbildad på Oberlin. Vissa av dessa tog senare avstånd från organiserad religion på grund av det motstånd de mötte. Man kan ju också, som kvinnohistorikern Lisa Tetrault gör, fråga sig varför man i konventionell historieskrivning börjar med just dessa fyra, och inte till exempel med systrarna Grimké eller med tidigare kvinnor i väckelserörelserna. Tetraults svar är att det var Stanton och Anthony som först skrev den amerikanska kvinnorörelsens historia och de skrev sin egen historia.³¹

Än mer viktiga än dessa individer var de sociala rörelser som gjorde kampen för kvinnans rättigheter möjlig och som i stor utsträckning bestod av kvinnor formade i församlingar, särskilt i väckelserörelserna. Speciellt betydelsefull var Woman's Christian Temperance Union (WCTU), som under en lång tid leddes av metodisten Frances Willard (1839–1898). Hennes föräldrar studerade i Oberlin och hon bodde därför där som barn. Hon arbetade sedan med Dwight L. Moody (1837–1899), den mest berömde väckelsepredikanten efter inbördeskriget. Dessa rörelser har inte passat in i senare feministiska rörelserns självförståelse och har ofta beskrivits som alltför konservativa och kristna. Att de var en del av nykterhetsrörelsen har inte heller

TX 2011; Catherine A. Brekus, *Strangers & Pilgrims: Female Preaching in America, 1740–1845*, Chapel Hill, NC 1998; Rosemary Skinner Keller & Rosemary Radford Ruether, *In Our Own Voices: Four Centuries of American Women's Religious Writing*, San Francisco, CA 1995; Dayton & Strong, *Rediscovering an Evangelical Heritage*, 135–149.

29. Gunilla Gunner, *Nelly Hall: Uppburen och ifrågasatt. Predikant och missionär i Europa och USA 1882–1901*, Uppsala 2003. Se också Mats Larsson, "Vi kristna unga kvinnor": *Askers jungfruförening 1865–1903 – Identitet och intersektionalitet*, Uppsala 2015.

30. Robert H. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*, Aarhus 2017.

31. Lisa Tetrault, *The Myth of Seneca Falls: Memory and the Women's Suffrage Movement, 1848–1898*, Chapel Hill, NC 2014.

hjälp. Men man kan i dag notera att en av de centrala frågorna för dem var den stora roll som alkoholen då som nu spelade för våldet mot kvinnor.³²

Nya Zeeland var det första landet i världen att införa kvinnlig rösträtt 1893. Också där var WCTU den viktigaste organisationen i arbetet för rösträtt. Dess mest synliga ledare var kongregationalisten Kate Sheppard (1848–1934).³³

Finland var 1906 det första landet i Europa att ge kvinnor rösträtt. Den finska versionen av WCTU var avgörande. Irma Sulkunen har hävdad att det var väckelserörelser inom och utom den lutherska finska kyrkan som underminerade rådande sociala strukturer och skapade villkor som möjliggjorde ett oberoende civilt samhälle och arbetet för kvinnlig rösträtt.³⁴

Hur är det då med Sverige? Jag är en svensk forskare, intresserad av historia, inklusive väckelserörelsernas historia, men jag har aldrig hört något liknande om Sverige. Denna utveckling beskrivs alltid i sekulära termer och i konflikt med religionen. Men jag upptäckte snabbt genom en avhandling från 2011 av Åsa Bengtsson med titeln *Nyktra kvinnor* att samma sak gäller Sverige. Den största och viktigaste kvinnorörelsen som arbetade för kvinnlig rösträtt var Vita bandet, den svenska versionen av WCTU, ledd av Emilie Rathou (1862–1948). Vita bandet var till stor del formad av kvinnor från frikyrkor och lågkyrkliga rörelser i Svenska kyrkan. Många av medlemmarna var fostrade i kyrkorna, där de utövat rösträtt. Många var söndagsskollärare. De tog enligt Åsa Bengtsson det sociala och moraliska kapital de förvärvat i kyrkorna till kampen för rösträtt och kvinnors vidare rättigheter.³⁵

Och innan dem fanns exempelvis Fredrika Bremer (1801–1865), som ju har blivit en ikon för den svenska kvinnorörelsen. Hon är välkänd, men inte det faktum att hon var starkt motiverad av sin kristna tro. Experterna vet det, men det behandlas ofta som enbart en tillfällighet. Alla var religiösa på den tiden. Men hon var inte bara allmänt religiös, utan formad av pietism och speciellt herrnhutism. Hon blev dessutom mycket påverkad av en Amerikaresa kring 1850, då hon bland mycket annat mötte kväkargemenskaper, lyssnade på Lucretia Mott och skrev om Oberlin College. Senare

32. Ian R. Tyrrell, *Woman's World/Woman's Empire: The Woman's Christian Temperance Union in International Perspective, 1880–1930*, Chapel Hill, NC 1991; Ruth Bordin, *Frances Willard: A Biography*, Chapel Hill, NC 1986.

33. Charlotte MacDonald, "Suffrage, Gender and Sovereignty in New Zealand", i Irma Sulkunen, Seija-Leena Nevala-Nurmi & Pirjo Markkola (red.), *Suffrage, Gender and Citizenship: International Perspectives on Parliamentary Reforms*, Newcastle 2009, 14–33.

34. Irma Sulkunen, "Suffrage, Nation and Political Mobilisation: The Finnish Case in an International Context", i Irma Sulkunen, Seija-Leena Nevala-Nurmi & Pirjo Markkola (red.), *Suffrage, Gender and Citizenship: International Perspectives on Parliamentary Reforms*, Newcastle 2009, 83–105.

35. Åsa Bengtsson, *Nyktra kvinnor: Folkbildare, företagare och politiska aktörer. Vita Bandet 1900–1930*, Göteborg 2011.

studerade hon under sina resor i Europa både frikyrklig kalvinism i Schweiz och valdensarna i Italien.³⁶

Detta är inte svårt att upptäcka, och specialister har skrivit om det, men ändå slår det inte igenom. Inger Hammar skriver i sin intressanta och viktiga avhandling *Emancipation och religion* om religionsblindhet. Segrarna skriver historien. I Sverige kom sekulära perspektiv och rörelser att dominera under 1900-talet och de skrev sin egen sekulära ursprungsmyt som gjorde religionens roll i kvinnorörelsen osynlig. I denna berättelse är kyrkan enbart en tillbakahållande och förtryckande faktor. Detta är en sann historia, men partiell. Det är också sant att 1800-talets och det tidiga 1900-talets kvinnorörelse till stor del var motiverad av kristendom, och speciellt de olika väckelserörelserna, och det är till stor del därifrån idéerna om demokrati och kvinnors rättigheter kommer.³⁷

Men det handlar inte bara om England, USA, Norden och Nya Zeeland. Vi finner, på mycket olika sätt, samma mönster i andra delar av Europa och i andra delar av världen, såsom Afrika och Asien. Jag har inte här utrymme att beskriva det, men jag är förstas inte den förste som sett det. Redan rättshistorikern Georg Jellinek (1851–1911) skrev om det på sent 1800-tal och Ernst Troeltsch (1865–1923) vid sekelskiftet 1900. I vår tid har ekonomhistorikern och Nobelpristagaren Robert Fogel (1926–2013) och sociologen Hans Joas skrivit om det på olika sätt. Men det är ingen historia som fått stort genomslag.³⁸ Och redan 1847 noterade den svenske historikern Erik Gustaf Geijer (1783–1847) samma sak, speciellt fokuserande på kampen mot slaveriet som han själv arbetade mot i Sveriges riksdag, trots att han stod mitt i processen i ett internationellt perspektiv och i Sverige i dess början.³⁹

Detta är en extremt komplex, motsägelsefull och mångsidig historia. En sida jag inte har utrymme att gå in på är att det ibland finns processer i dessa rörelser som inifrån underminerar dem. De är ofta starkt egalitära, auktoritets- och institutionskritiska, vilket ibland leder till en stark individualism. En del kritiska aktivister hamnar lätt i marginalen av rörelserna, bland annat på grund av det motstånd de möter. På 1800-talet blev somliga starkt

36. Fredrika Bremer, *Hemmen i den nya världen: En dagbok i bref, skrifna under tvenne års resor i norra Amerika och på Cuba*, Stockholm 1853; Olle Bergquist, *Om "frälsarens dyra blod" och tidningsläsning hos Gud: Studier i Fredrika Bremers religiositet och författarskap*, Skellefteå 1995.

37. Inger Hammar, *Emancipation och religion: Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999. Se också Inger Hammar, *Religionsblindhet*, Stockholm 2006.

38. Georg Jellinek, *The Declaration of the Rights of Man and of Citizens*, New York 1901; Ernst Troeltsch, *Protestantism and Progress: A Historical Study of the Relation of Protestantism to the Modern World*, London 1912; Robert William Fogel, *The Fourth Great Awakening and the Future of Egalitarianism*, Chicago 2000; Hans Joas, *The Sacredness of the Person: A New Genealogy of Human Rights*, Washington, DC 2013.

39. Erik Gustaf Geijer, *Också ett ord öfver tidens religiösa fråga*, Stockholm 1847, 51–52.

influerade av spiritism och apokalyptiska spekulationer, som de kombinerade med sin väckelsekristendom. Men när de blev mindre engagerade i kyrkornas institutioner försvagades kontakten med kyrkornas bredare kontaktnät och de fick svårare att föra vidare sin tro och praktik till nästa generation.⁴⁰

En vanlig invändning är att alla på denna tid var religiösa och därför uttryckte man sig i ett religiöst språkbruk. Denna invändning bortser från det faktum att stora grupper av både samhällseliten och de bredare folklagren inte var speciellt religiösa och ibland relativt sekulära. Men än mer betydelsefullt är att denna typ av religiösa aktivister inte var religiösa i allmänhet, utan den stora majoriteten kom från icke-konformistisk protestantism och väckelserörelser.

En annan invändning är att dessa rörelser också kunde stödja slaveriet och motarbeta kvinnors frigörelse, ofta med bibliska och teologiska argument. George Whitefield (1714–1770), en centralfigur i 1700-talets stora väckelserörelser både i England och i USA, försvarade slaveriet och bidrog aktivt till att det infördes i delstaten Georgia.⁴¹ När baptister och metodister i allt större utsträckning migrerade till sydstaterna kom de snart i dessa delar av USA att acceptera slaveriet. Detta ledde till att båda samfundet delades över slaverifrågan. Efter inbördeskriget blev dessa samfund i sydstaterna starka försvarare av segregering och vit överhet.⁴²

Starkt motstånd mot abolitionism fanns även i nordstaterna, vilket syns i det motstånd Finney, Weld och systrarna Grimké mötte. Till och med på Oberlin infördes segregation mot slutet av 1800-talet, när de första två väckelsegenerationerna hade lämnat ledarskapet och skolans mål framför allt var att bli en integrerad del av det amerikanska utbildningssystemet, inte en del av väckelserörelserna.⁴³

Detsamma kan sägas om kvinnors roll. Tanken på kvinnor som ledare motarbetades också inom väckelserörelserna och många samfund. Sydstatsbaptisterna har så sent som 1984 gjort nej till kvinnliga pastorer och en egalitär äktenskapssyn till kyrkolära. Man kan alltså lätt skriva en historia

40. Nathan O. Hatch, *The Democratization of American Christianity*, New Haven, CT 1989; David Hempton, *Evangelical Disenchantment: Nine Portraits of Faith and Doubt*, New Haven, CT 2008.

41. Thomas S. Kidd, *George Whitefield: America's Spiritual Founding Father*, New Haven, CT 2014.

42. Mark A. Noll, *The Civil War as a Theological Crisis*, Chapel Hill, NC 2006; Christine Leigh Heyrman, *Southern Cross: The Beginnings of the Bible Belt*, New York 1997; Charles Reagan Wilson, *Baptized in Blood: The Religion of the Lost Cause, 1865–1920*, Athens, GA 1980. För en bred framställning av hur sammanflätningen av ras, religion och politik format och formar USA:s historia och nutid, se Mark A. Noll, *God and Race in American Politics: A Short History*, Princeton, NJ 2010.

43. Morris, *Oberlin*, 241–244.

om hur kyrkor och religiösa organisationer, även den typ av väckelserörelser jag beskrivit, motarbetade religions- och yttrandefrihet, försvarade slaveri och bekämpade kvinnors rättigheter. Och den historien har ju ofta skrivits. Ju starkare religionen blir som samhällsfaktor, desto mer interagerar den med faktorer som till exempel nationalism, etnicitet, politik och social klass. Och Bibeln är inte entydig och kan läsas på mycket olika sätt.

Men mitt argument är inte att denna typ av väckelserörelser och samfund, i egenskap av samfund, automatiskt stödde exempelvis kampen mot slaveriet. Det handlar snarare om att motståndet mot slaveriet hade sin bas i minoriteter inom just väckelserörelserna. Det kom inte från den anglikanska kyrkan i USA, inte heller från den amerikanska romersk-katolska kyrkan. Båda stödde i stort slaveriet. Motståndet kom inte heller primärt från mer upplysningsorienterade kretsar, som politiskt var betydligt mäktigare än väckelserörelserna. Harvard University, då som nu det mest prestigefyllda universitetet i USA och välintegrerat i den samhälleliga eliten, som när Oberlin skapas tagits över av unitarier och andra upplysningsformade riktningar, spelade en obetydlig roll i motståndet mot slaveriet. Harvard skapade ingen rörelse och inga nya institutioner, vilket däremot de skolor som väckelserörelserna dominerade gjorde, såsom Oberlin, Yale och Wheaton. Harvard var också betydligt senare med att anta både afroamerikanska studenter och kvinnor.

Det är dessutom inte en tillfällighet att de största svarta kyrkorna är metodistiska och baptistiska. Och många av de svarta ledarna, både män och kvinnor, kommer från just denna typ av kristen bakgrund. Varför denna bakgrund och inte någon annan? Medborgarrättsrörelsen i USA på 1950- och 1960-talen hade sin primära sociala bas i just svarta baptist- och metodistkyrkor och är ytterligare ett viktigt exempel på den historia jag beskriver.⁴⁴

Här ser man en tydlig skillnad mellan historiska och ekonomiska eller sociologiska analyser. Historiker lägger tonvikten på att, säg, metodister och baptister både kunde försvara och kritisera slaveri. Den stora majoriteten av kritiker i norr var inte heller några aktivister. Slutsatsen blir att metodism och baptism inte leder till motstånd mot slaveri. Ekonomer och sociologer är mer intresserade av jämförelser. Inom vilka grupper finns det största aktiva motståndet mot slaveriet? Även om graden är låg i alla grupper, är den högre i vissa än i andra. I detta fall var det aktiva motståndet mot slaveri betydligt större i den typ av kristendom jag här har beskrivit än i andra typer,

44. David L. Chappell, *A Stone of Hope: Prophetic Religion and the Death of Jim Crow*, Chapel Hill, NC 2004; Charles Marsh, *God's Long Summer: Stories of Faith and Civil Rights*, Princeton, NJ 1997.

även om de flesta också i dessa rörelser inte var aktiva, och somliga var aktiva i försvaret av slaveri.

Samhällsvetenskapliga studier

Om detta är sant kan man ju fråga om vi fortfarande kan se spår av denna historia. Denna historieskrivning skulle ju kunna generera hypoteser som man med samhällsvetenskapliga metoder kan testa. Ett problem är att de flesta inte ställer denna typ av frågor och inte gör de uppdelningar och distinktioner som är nödvändiga. Speciellt bristfälligt är det i Sverige. Men trots detta finns det ett massivt material som teologer och religionsvetare sällan läser. Jag har gått igenom olika områden, alltifrån studier om demokrati, ekonomisk utveckling, social tillit och korruption till studier om kvinnlig utbildning och könsbaserat våld. Att presentera detta kräver en egen artikel. Jag kan här bara ge några exempel.⁴⁵

Det är ju svårt att veta hur man ska mäta denna typ av inflytande. Sociologen Robert Woodberry har jämfört olika typer av missionsnärvaro i olika länder med graden av demokrati, och testat det mot en lång rad andra faktorer som brukar hänvisas till som stöd eller hinder för demokratisk utveckling. Han redovisade resultaten i en briljant och mångfaldigt prisbelönad artikel i *Political Science Review*.⁴⁶ Närvaron av vad han kallar ”conversionary Protestantism” förklarar enligt denna studie nästan hälften av skillnaden som man finner i internationella demokratiindex. De faktorer som förmedlar denna roll för ”conversionary Protestantism” är arbete med massutbildning, tidningar och bokförlag, skapandet av ett civilt samhälle, stöd för religionsfrihet och arbete med att förändra den koloniala politiken. Kyrkor nära kopplade till den politiska makten, speciellt i kolonialländer, såsom romersk-katolska kyrkan, anglikanska kyrkan eller den holländskt reformerta kyrkan, hade inte denna roll. Icke-konformistiska kyrkor både skapade ett oberoende civilt samhälle och var mycket mer kritiska mot kolonialismen, även om relationen var komplex och tvetydig och även icke-konformistisk mission var inbäddad i koloniala strukturer och rasistiska föreställningar.⁴⁷ Kinesiska ekonomer gjorde sedan en likande studie där man jämförde

45. Jag ger fler exempel i Arne Rasmusson, ”Radical Orthodoxy on Catholicism, Protestantism and Liberalism/Liberality: On the Use of Historical Narratives and Quantitative Methods in Political Theology”, *Modern Theology*, under publicering, tillgänglig digitalt via <https://doi.org/10.1111/moth.12596>.

46. Robert D. Woodberry, ”The Missionary Roots of Liberal Democracy”, *American Political Science Review* 106 (2012), 244–274. Se också Robert Woodberry & Timothy Shah, ”Christianity and Democracy: The Pioneering Protestants”, *Journal of Democracy* 15:2 (2004), 47–61.

47. För en briljant diskussion av sådana frågor vad gäller Sydafrika, se Richard Elphick, *The Equality of Believers: Protestant Missionaries and the Racial Politics of South Africa*, Charlottesville 2012.

antalet missionärer 1920 inom olika provinser med ekonomisk, hälsomässig och utbildningsmässig situation i samma provinser i dag, och de fann liknande samband.⁴⁸

En rad studier visar samband mellan kyrklig aktivitet och social tillit. Även i Sverige finner forskare ett positivt samband mellan kyrksamhet och medborgaranda i kommuner.⁴⁹ Det finns också en rad studier om religion, nationalism och immigration. I studier som gäller hela Europa sägs att kyrkligt engagemang leder till mer negativa attityder till invandring i de fall där kyrkor är nära kopplade till den nationella identiteten och majoritetskulturen. Men i den grad kyrkor är minoriteter och har en viss distans till majoritetssamhället är det tvärtom.⁵⁰ Enligt en studie av Magnus Hagevi är religiöst aktiva i Sverige betydligt positivare till invandring och byggande av moskéer än icke aktiva, och frikyrkliga är mer positiva än aktiva i Svenska kyrkan.⁵¹ Samtidigt finns det mindre grupper av frikyrkliga radikala kristna nationalister. I delar av den amerikanska södern, karaktäriserad av en närmast "folkkyrklig" frikyrklighet, är ett slags kristen nationalism mycket stark.⁵² Detta påverkar också väljarbeteende. Enligt en ännu opublicerad studie av Magnus Hagevi röstade mindre än fem procent av regelbundna gudstjänstbesökare med kristen identitet på Sverigedemokraterna i valet 2018 mot sjutton procent bland alla röstande.⁵³

Om sociala gemenskapers inflytande: Teoretiska perspektiv

Vilka slutsatser kan vi dra av den historia jag har berättat och hur kan vi förklara den?⁵⁴ Varför har den typ av icke-konformistisk protestantism och

48. Yuyu Chen, Hui Wang & Se Yan, "The Long-Term Effects of Protestant Activities in China" (2014), tillgänglig digitalt via <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2186818>.

49. Jan Delhey & Kenneth Newton, "Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism?", *European Sociological Review* 21 (2005), 311–327; Richard Traunmüller, "Moral Communities? Religion as a Source of Social Trust in a Multilevel Analysis of 97 German Regions", *European Sociological Review* 27 (2011), 346–363; Robert D. Putnam & David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*, New York 2010, 458–461, 468–471; Thorleif Pettersson & Susanne Lundåsen, "Tillit, medborgaranda och kommunpolitik", i Lars Trägårdh (red.) *Tillit i det moderna Sverige: Den dumme svensken och andra mysterier*, Stockholm 2009, 147–192.

50. Andrea Bohman & Mikael Hjerm, "How the Religious Context Affects the Relationship between Religiosity and Attitudes Towards Immigration", *Ethnic and Racial Studies* 37 (2014), 937–957.

51. Magnus Hagevi, "Samhällsförändringarna bakom radikala högerpopulistiska partier", i Kjell-Åke Nordquist (red.), *Sverige, Sverige fosterland: En antologi om nationalismen, kyrkan och samhället*, Stockholm 2015, 37–53.

52. Andrew L. Whitehead & Samuel L. Perry, *Taking America Back for God: Christian Nationalism in the United States*, New York 2020.

53. E-post från Magnus Hagevi 2019-09-20.

54. I detta avsnitt kommer jag framför allt att använda teorier utvecklade inom sociologi, moralpsykologi och beteendekonometri, men jag kommer att göra det utan en teknisk apparat.

väckelserörelser jag beskrivit haft ett så stort relativt inflytande trots sin begränsade storlek och relativa distans till majoritetskulturen och den politiska och kulturella makten? Mitt svar är att det handlar om en komplex kombination av teologi, praktiker och institutioner tillsammans med specifika historiska omständigheter. Man måste också analytiskt skilja på ”vardaglig moralisk praktik” (såsom grad av tillit och generositet), ”extraordinär vardaglig moralisk praktik” (såsom Oberlinkommuniteten eller religiösa ordnar) och ”arbete för radikal förändring av moraliska, sociala och politiska strukturer” (såsom kampen mot slaveri). Vardaglig generositet, om än förvrängd, kan *inom* en gemenskap existera tillsammans med acceptering av eller blindhet för stora och ofta strukturella orättvisor och förtryck. På samma sätt kan rörelser som arbetar för social rättvisa inom ett område vara blinda för andra områden. Historien är full av sådana exempel, både inom och utom kyrkorna.

De traditioner jag beskrivit har ingen unik teologi. De bygger på en allmänkristen tradition. Också de praktiker de utvecklar har rötter i tidigare traditioner. Och likt allt annat mänskligt handlande bygger de på allmänmänskliga processer, praktiker och institutionsformer. Sociologen Christian Smith skriver:

att religion utövar kausal påverkan i, på och genom människor och socialt liv genom i huvudsak samma processer som andra sociala praktiker, institutioner och typer av kulturer gör, men att religion ibland gör så på speciella sätt på grund av det unika innehållet i de övertygelser och praktiker som definierar religionens ontologi. [...] Religionens unika sociala ontologi involverar därför speciella särdrag som under bestämda omständigheter kan skänka mänsklig överlåtelse och handling ett djup, en intensitet och en uthållighet som man normalt inte finner i icke-religiösa kontexter.⁵⁵

Så frågan blir vilka praktiker och processer som har varit centrala i den historia jag har beskrivit. De rörelser som det här handlar om har utvecklat specifika kombinationer av teologi, praktiker och institutioner som under vissa omständigheter har fått stor betydelse. De roller dessa rörelser har spelat är inte entydiga. En viss konstellation av teologi och praktiker kan få olika konsekvenser inom olika områden. De övertygelser, praktiker och institutioner som jag här beskriver kan korrumpas och vanställa människor och gemenskaper och leda till destruktivitet och ondska.⁵⁶ Det finns många

55. Christian Smith, *Religion: What It Is, How It Works, and Why It Matters*, Princeton, NJ 2017, 93, 97.

56. Detta är ett tema som i alla tider sysselsatt teologin. För en sociologisk analys av

exempel på det också inom dissenterprotestantism och väckelserörelser. De traditioner som betonar individuell och social helgelse tenderar dock att ha en mer positiv syn på förändringsmöjlighet än traditioner som starkare betonar hur synden genomsyrar allt. Båda synsätten har stora risker, men utan de förras större hoppfullhet på Guds handlande skulle man inte ha arbetat så intensivt för sociala förändringar. Dessa skillnader har också gått rakt igenom dessa rörelser. Mer ortodoxa kalvinister var exempelvis av teologiska skäl djupt kritiska mot metodisternas och Finneys tro på helgelsens möjlighet på ett individuellt och ett samhälleligt plan.

Ett teologiskt karaktärsdrag i dessa traditioner är just betoningen på efterföljelse av Jesus och helgelse. Detta är ett allmänkristet tema, och när dessa rörelser växte fram byggde man inte bara på Nya testamentet utan också, som vi sett, på starka medeltida traditioner. En sådan betoning leder naturligt till varierande grad av uppbrott och distansering från omgivande kulturer och sociala praktiker. Kyrkor som till stor del är inbäddade i majoritetskulturen betonar i stället mer att moralen grundar sig på en naturlig lag eller är inbyggd i de krav som finns i det skapelsegivna livet, i vardagslivet. Betoningen ligger mer på förlåtelse än på helgelse. Man har en skeptisk attityd till möjligheten av moralisk förvandling. De mer radikala kraven i en kristen etik riktas antingen till särskilda grupper, som de monastiska ordnarna, eller ses som lagens krav som väcker insikt om den egna synden, som inom viss lutherdom. Men för anabaptister, puritaner, pietister och herrnhutare liksom för metodister stod helgelsen i centrum, vilket också gjorde dem mycket kritiserade av andra. Utifrån ser man religiös fanatism och moralism. Under kampen mot slaveri kritiserades de för att blanda samman politik och religion och därmed förstöra politiken.

Dessa traditioner var och är därför ofta kritiserade för att hävda en individualistisk eller sekteristisk kristendom i relation till kyrkor som är inbäddade i en kulturs eller nations dominerande sociala eller kulturella liv. Men de skapar också starka sociala gemenskaper. Forskning visar att vänskapsband och sociala gemenskaper har en mycket stor roll för hur individer och gemenskaper formas moraliskt. Och ingen gemenskap verkar ha så stor formande roll som religiösa gemenskaper. Statsvetarna Robert Putnam och David Campbell skriver: ”Att ha nära vänner i kyrkan, ofta diskutera religion med familj och vänner, att delta i smågrupper i kyrkan är extremt kraftfulla prediktorer för hela skalan av generositet, grannsämja och medborgerligt engagemang.”⁵⁷ Ingen annan typ av organisation eller faktor

misslyckande, destruktivitet och ondska, se Christian Smith, *To Flourish or Destruct: A Personalist Theory of Human Goods, Motivations, Failure, and Evil*, Chicago 2015, 223–265.

57. Putnam & Campbell, *American Grace*, 472. Se vidare s. 443–493 och Valerie A. Lewis, Carol Ann MacGregor & Robert D. Putnam, ”Religion, Networks, and Neighborliness: The

(inklusive kön, ålder, utbildning, politisk uppfattning och inkomst) kommer nära. Individuella religiösa övertygelser har inte denna effekt, inte heller gudstjänstdeltagande som en individuell handling. I studier kan dock gudstjänstdeltagande fungera som en proxy för ett djupare religiöst engagemang.

Richard Sosis har jämfört livslängden på 200 religiösa och sekulära (oftast socialistiska) kommuniteter i 1800-talets USA. Han ser det som ett slags naturligt experiment på förmågan att handskas med problemet med kollektivt handlande. De religiösa kommuniteterna överlevde i genomsnitt fyra gånger längre än de sekulära. Och då hade han plockat bort de allra mest framgångsrika religiösa kommuniteterna, hutteriterna, från studien. Genom en ökad överlåtelse, lojalitet och tillit till kommunitetsmedlemmarna "lyckas de religiösa grupperna undvika eller minimera kostsamma övervaknings- och bestraffningssystem som annars är nödvändiga för att övervinna det fripassagerareproblem som normalt plågar gemensamma förehavanden".⁵⁸

De traditioner jag beskriver skapade mer sällan denna typ av kommuniteter, men det är samma mekanismer bakom styrkan i sådana församlingsgemenskaper som denna artikel beskriver. Om vänskapsband och täta sociala nätverk är en faktor, så är den relativa distans dessa gemenskaper skapar i förhållande till dominerande kultur och sociala och politiska strukturer en annan. Social förändring kommer inte sällan från kreativa minoriteter.⁵⁹ Just minoritetspositionen hjälper till att skapa de fria rum som krävs för att föreställa sig och praktisera nya möjligheter, utan att hela tiden vara sedd och kontrollerad av dominerande eliter och grupper.⁶⁰ Det är därför ingen tillfällighet att det var i denna typ av kyrkor som kvinnor ibland kunde få ledande roller och tala i offentliga sammanhang. Ett annat exempel är de svarta kyrkornas roll under medborgarrättsrörelsen.

Relaterat till detta är att dessa traditioner skapade egenorganiserade och självstyrande organisationer och ofta internationella nätverk. Så skedde

Impact of Religious Social Networks on Civic Engagement", *Social Science Research* 42 (2013), 331–346. Från moralpsykologiskt håll, se Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*, New York 2012, 285–318; Christian B. Miller, *The Character Gap: How Good Are We?*, New York 2018, 229–241.

58. Richard Sosis, "Religion and Intragroup Cooperation: Preliminary Results of a Comparative Analysis of Utopian Communities", *Cross-Cultural Research* 34 (2000), 72. Se även Richard Sosis & Eric R. Bressler, "Cooperation and Commune Longevity: A Test of the Costly Signaling Theory of Religion", *Cross-Cultural Research* 37 (2003), 211–239.

59. Arne Rasmusson, "The Church as a 'Creative Minority': On Being Church in Today's Europe", i János Wildmann (red.), *Religions and Churches in a Common Europe*, Bremen 2012, 72–88. Jämför Cass R. Sunstein, *How Change Happens*, Cambridge, MA 2019.

60. Francesca Polletta & Kelsy Kretschmer, "Free Spaces", i David A. Snow et al. (red.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, Oxford 2013; Allison Calhoun-Brown, "Upon This Rock: The Black Church, Nonviolence, and the Civil Rights Movement", *PS: Political Science & Politics* 33 (2000), 169–174.

också i Sverige. Det är i självstyrande församlingar demokratiska praktiker och vanor börjar utvecklas. Det är också inledningen till skapandet av ett oberoende civilt samhälle.⁶¹ Dessa kyrkor hade ofta ingen stor plan om att förändra samhället. Skapandet av ett civilt samhälle är snarare en effekt av den typ av församlingar och andra typer av institutioner de skapade. Kampen för yttrande- och religionsfrihet och kampen mot slaveri är däremot direkt politiska i sin motivation. Och under mitten av 1600-talet växte det i England fram politiska rörelser, såsom Levellers, som ofta överlappade med vissa kyrkor.

För det omgivande samhället är det just de religiösa gemenskapernas starka interna gemenskap och relativa självständighet som ses som hotande. Det kan lätt leda till slutenhet, vilket ofta har skett. ”Fria rum” som inte är kontrollerade av samhället ses som farliga. Samtidigt är dessa ”fria rum” en förutsättning för social förändring. Samhällsordningen hotas, såsom skedde i 1600-talets England när baptister och kväkare krävde rätten att organisera sig själva eller när systrarna Grimké höll offentliga tal mot slaveriet i könsblandade grupper. I både England och USA ledde konflikterna till inbördeskrig, trots att kväkare och andra var pacifister. Det krävde en hög grad av hängivenhet – religiös fanatism skulle motståndarna säga – för att trotsa enhetssamhället eller bekämpa slaveriet. Det personliga priset var högt.

Ytterligare en betydelsefull faktor är den relativa egalitarism eller ”milda hierarki”⁶² grundad i kristna övertygelser som ofta karaktäriserar dessa rörelser, speciellt i deras inledningsskeenden. Detta är ett tema som finns i all kristen teologi, men det kan balanseras med andra praktiker och det kan utvecklas på mycket olika sätt. Både den romersk-katolska kyrkan och lutherska nationalkyrkor har karaktäriserats av en betydligt starkare hierarkisk struktur. ”Mild hierarki” kan lätt leda till splittring och individualisering. Men det möjliggjorde också utvecklingen av demokratiska praktiker, en större roll för kvinnor och kamp mot slaveri.

Ytterligare en faktor som bidrar till de religiösa gemenskapernas starka formande kraft är deras förmåga att förena människans resonerande och affektiva system, kognition och känsla, teori med metaforer och berättelser. Vi vet att moralisk kunskap i sig själv har liten handlingsmotiverande effekt. När man studerat professorer i moralfilosofi har man inte sett någon positiv effekt av den moraliska kunskapen. Snarast tvärtom. De har en högre uppfattning om sin egen moraliska insikt, en lägre uppfattning om andras

61. Alexander Dunlop Lindsay, *The Essentials of Democracy*, 2nd ed., London 1935; Bradstock, *Radical Religion in Cromwell's England*; Smith, *The New Measures*; Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället*; Woodberry & Shah, ”Christianity and Democracy”.

62. Nicholas A. Christakis, *Blueprint: The Evolutionary Origins of a Good Society*, New York 2019.

moraliska tänkande och handlande, och en bättre förmåga att rationalisera sitt eget handlande. Sålunda en ganska giftig kombination.⁶³ Det handlar inte bara om att kunna resonera väl utan också om att bli motiverad att handla, och då krävs att känslor och tänkande fungerar ihop. Och vi blir mycket mer motiverade av exempel och berättelser än av moraliska teorier. Exempel, berättelser och metaforer talar till hela personen, inte bara till ett abstrakt tänkande.⁶⁴

Filosofen Linda Zagzebski har i sin bok *Exemplarist Moral Theory*, i vilken hon använder neuro- och kognitionsvetenskap och moralpsykologi, utvecklat en hel moralisk teori utifrån känslan av beundran.⁶⁵ Goda personer är sådana som vi beundrar efter kritisk reflektion, och vi lär oss vad vi ska göra av dem vi beundrar. Beundran har både kognitiva och affektiva aspekter och har därför en mycket starkare motiverande effekt än teoretiska moralresonemang. Flera moralpsykologiska experiment stöder denna teori.⁶⁶ Den passar ju också med den klassiska kristna tanken på efterföljelse och *imitatio Christi* som förmedlas genom andra moraliska exempel.⁶⁷

En stor del av forskningen om moral fokuserar på bristerna i vår förmåga att tänka och handla moraliskt. Psykologerna William Damon och Anne Colby har i stället försökt studera moralisk godhet och moraliska exempel. Det har resulterat i två böcker, *Some Do Care* och *The Power of Ideals*, som studerar utvalda personer som uppfattas som moraliska exempel.⁶⁸ Damon och Colby skriver i den första boken att de blev mycket överraskade av resultaten. Inget i moralutvecklingslitteraturen kunde få dem att förutse de

63. Eric Schwitzgebel & Joshua Rust, "The Moral Behavior of Ethics Professors: Relationships among Self-Reported Behavior, Expressed Normative Attitude, and Directly Observed Behavior", *Philosophical Psychology* 27 (2014), 293–327; Eric Schwitzgebel & Jonathan Ellis, "Rationalization in Moral and Philosophical Thought", i Jean-Francois Bonnefon & Bastien Trémolière (red.), *Moral Inferences*, London 2017, 170–182; Philipp Schönegger & Johannes Wagner, "The Moral Behavior of Ethics Professors: A Replication-Extension in German-Speaking Countries", *Philosophical Psychology* 32 (2019), 532–559.

64. Jonathan Haidt & Selin Kesebir, "Morality", i Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert & Gardner Lindzey (red.), *Handbook of Social Psychology*, Hoboken, NJ 2010, 797–832; Peter Railton, "The Affective Dog and Its Rational Tale: Intuition and Attunement", *Ethics* 124 (2014), 813–859; Smith, *To Flourish or Destruct*. För en teologisk reflekterad användning av denna typ av teorier, se James K.A. Smith, *Imagining the Kingdom: How Worship Works*, Grand Rapids, MI 2013.

65. Linda Trinkaus Zagzebski, *Exemplarist Moral Theory*, New York 2017.

66. Utöver Zagzebski, se även Sara B. Algoe & Jonathan Haidt, "Witnessing Excellence in Action: The 'Other-Praising' Emotions of Elevation, Gratitude, and Admiration", *The Journal of Positive Psychology* 4 (2009), 105–127; Christian B. Miller, *Moral Character: An Empirical Theory*, Oxford 2015, 77–101.

67. Linda Trinkaus Zagzebski, *Divine Motivation Theory*, Cambridge 2004.

68. Anne Colby & William Damon, *Some Do Care: Contemporary Lives of Moral Commitment*, New York 1992; William Damon & Anne Colby, *The Power of Ideals: The Real Story of Moral Choice*, Oxford 2015.

undersökta personernas känsla av övertygelse, deras mod, deras positiva attityder till svårigheter och utmaningar, deras mottaglighet för nya idéer och målsättningar och den stora roll som tro och andlighet spelade i deras liv. Speciellt det sista, betydelsen av tro och andlighet, överraskade dem stort. De hade låtit andra experter välja ut exempelpersonerna. I kriterierna fanns inget om religion och de hade heller inga frågor om religion i sitt frågebatteri. Som typiska sekulära psykologer tog de för givet att religion inte spelar någon som helst roll. Men deras exempel berättade själva om trons stora roll och det visade sig att nästan nittio procent var starkt motiverade av sin religiösa tro och praktik. Alla talade om att de var överlätna till något som var större än de själva. De var hoppfulla utan att vara naiva. Svårigheter kan övervinnas. De talade också mycket om tacksamhet, vikten av humor och ödmjukhet och förlåtelse.

En sista faktor jag ska ta upp är den roll strukturer, institutioner och praktiker har. Moralisk träning handlar om att växa in i, lära sig och kritiskt kunna använda historiskt utvecklade sociala praktiker, traditioner och berättelser och ibland att skapa nya. Att följa dessa praktiker skapar vanor – en sorts beteende-autopilot, att leva utan att ständigt styras av sitt tänkande. Man börjar inte från noll, man försöker inte lyfta sig över historien. Det är ju detta som också gör förändringar så svåra. Vårt sätt att leva, tänka och se världen är inbyggt i den vardagliga praktiken.⁶⁹

Det var väldigt svårt att i ett slavsamhälle se det förkastliga i det. Det var naturaliserat, självklart. Kristna praktiker, såsom daglig personlig bön, kunde för slavägare införlivas i det dagliga livet med slavar och legitimera det egna handlandet.⁷⁰ Det var också mycket svårt att bryta med slavsamhället. Priset var högt. Systrarna Grimké fick lämna South Carolina. Precis som det är svårt för oss att på ett individuellt plan handskas med klimatförändringen. Och det är svårt för det kollektiva systemet, för institutioner och praktiker finns där och är inte lätta att ändra.⁷¹

Men praktiker och traditioner är också resurser. Människor som levde i Oberlin kunde gå in i ett nätverk av institutioner och praktiker som formade deras liv. Svarta och vita kunde studera, bo och äta tillsammans. Bara det faktum att man satte sig vid samma bord vid middagen var en revolution

69. Christian Smith, *What Is a Person? Rethinking Humanity, Social Life, and the Moral Good from the Person Up*, Chicago 2010, 317–383.

70. Lauren F. Winner, *The Dangers of Christian Practice: On Wayward Gifts, Characteristic Damage, and Sin*, New Haven, CT 2018.

71. Jag har inte skrivit om det i denna artikel, men även naturtänkandet var utvecklat i de amerikanska väckelserörelserna. Se Brett Grainger, *Church in the Wild: Evangelicals in Antebellum America*, Cambridge, MA 2019.

för många och förändrade ens känslor och inställning som en rent teoretisk kunskap om allas likhet inte gjorde.

Beteendekonomen Richard Thaler, som fick ekonomipriset till Alfred Nobels minne 2017, och hans kollega Cass Sunstein talar om *nudging*, om sätt att forma rutinbeteenden eller förenkla val, såsom att tillhandahålla källsorteringskärl.⁷² Lever man med dem ett tag blir de närmast en del av kroppen. När min fru och jag våren 2019 levde ett halvår i Sydafrika och inte kunde källsortera kändes det i hela kroppen när vi slängde allt i samma kärl. Men har man slängt allt i ett kärl ett tag anpassar man sig och känner allt mindre. *Nudging* som politiskt projekt kan vara problematiskt, men de mekanismer teorin bygger på är giltiga oberoende av hur man ser på den politiska användningen av dem.

När den stora flyktingvågen kom 2015 fanns redan sedan lång tid i många kyrkor ett arbete med och bland flyktingar och invandrare, som kunde utvecklas och fler kunde gå in i. Det handlade inte om tillfällig entusiasm utan om arbete som pågått länge och som har fortsatt långt efter att flyktingvågen stoppats, politiken ändrats och medieintresset förändrats. Man var delar av samma församlingar. Detta skapar också andra attityder.

Återigen ser vi hur alla dessa faktorer hänger samman: teologi, täta sociala gemenskaper, samspelet mellan resonering och affekter, exemplens och berättelsernas roll, hur vi lever genom institutioner och praktiker. Därav följer också vikten av församlingar med en viss distans till den dominerande samhällskulturen.

Detta gäller allmänt, men vi har sett att det utvecklas på speciella sätt i de traditioner jag har beskrivit. Med resultatet, som Robert Woodberry skriver, att sådant som demokrati, religions- och yttrandefrihet, kvinnors rättigheter och avskaffandet av slaveri ”inte var ett oundvikligt resultat av ekonomisk utveckling, urbanisering, industrialisering, sekularisering eller upplysningen, utan en mycket mer kontingent process djupt formad av aktivistisk religion”.⁷³

Ett teologiskt postscriptum

Det är svårt att passa in den historia jag beskrivit i entydiga teologiska och ecklesiologiska mallar och modeller. Många teologer och kyrkoföreträdare är kritiska mot de rörelser jag beskrivit, mot deras teologi, ecklesiologi och praktik. Men vad gäller de frågeställningar jag diskuterat bejakar nu de flesta kyrkotraditioner vad dessa rörelser, eller minoriteter inom dem, en gång var pionjärer för, även om detta bejakande kom efter initialt och ibland

⁷². Richard H. Thaler & Cass R. Sunstein, *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*, New York 2009.

⁷³. Woodberry, ”Missionary Roots”, 270.

långvarigt motstånd. Ingen försvarar nu slaveri, de flesta (även anti- och postliberaler från vänster till höger) bejaktar demokrati och religionsfrihet, och nästan alla bejaktar kvinnlig myndighet och rösträtt, även om många kyrkor, inklusive de som en gång accepterade det, inte utsträcker detta till ledarpositioner inom samfundet.⁷⁴ Samtidigt har man ofta, och inte sällan av förståeliga skäl, fortsatt att vara kritisk mot den ecklesiala praktik som bidrog till att skapa denna nya verklighet. När tidigare samhällsligt etablerade kyrkor alltmer har förlorat sin etablerade roll har dock delar av den församlingspraktik som pietister och dissenterprotestanter en gång utvecklade blivit mer attraktiv, samtidigt som de senare rörelserna, bland annat i sitt sökande efter respektabilitet, utvecklats i riktning mot de traditionellt dominerande kyrkorna.

Det är dessutom omöjligt att förstå modern protestantisk teologi utan att se hur dissenterprotestantism, väckelserörelser och pietism direkt format många av den moderna teologins skapare, även när dessa själva har varit starkt kritiska mot detta arv. Man kan som exempel nämna Friedrich Schleiermacher (1768–1834), Søren Kierkegaard (1813–1855), Walter Rauschenbusch (1861–1918) och Karl Barth (1886–1968).⁷⁵ Med undantag för Kierkegaard var de alla i varierande grad djupt kritiska mot det som inte bara delvis formade deras egen teologi utan även låg bakom mycket av det i samhället som de bejaktade. Att nämna dessa fyra namn illustrerar också hur mångfaldigt och motsägelsefullt arvet från dessa traditioner är. Eller ta en teolog som snarast gick åt andra hållet, Dietrich Bonhoeffer (1906–1945), vars liv och teologi förvandlades under hans studietid i New York i mötet med en svart baptistkyrka, vilket bidrog till att han senare skrev böcker som *Efterföljelse* och *Liv i gemenskap*.⁷⁶ Och genom att den romersk-katolska kyrkan alltmer har förlorat sin etablerade roll, och genom dess möte med protestantiska rörelser, har liknande typer av teologi och kyrkopraktik – som alltid funnits inom den romersk-katolska traditionen – fått en alltmer växande roll också där. Både Karl Rahner (1904–1984) och Hans Urs von Balthasar (1905–1988), två av giganterna i det senare 1900-talets romersk-katolska teologi, kunde beskriva diaspora som kyrkans normala tillstånd.⁷⁷

74. Jag diskuterar detta i Rasmusson, "Radical Orthodoxy".

75. Justin A. Davis, *Schleiermacher and Palmer: The Father and Mother of the Modern Protestant Mindset*, Eugene, OR 2019; Christopher B. Barnett, *Kierkegaard, Pietism, and Holiness*, Farnham 2011; Christopher Hodge Evans, *The Kingdom Is Always But Coming: A Life of Walter Rauschenbusch*, Grand Rapids, MI 2004; Christian T. Collins Winn, "Jesus Is Victor!": *The Significance of the Blumhardts for the Theology of Karl Barth*, Eugene, OR 2009.

76. Charles Marsh, *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer*, London 2014, 114–121.

77. Karl Rahner, *A Rahner Reader*, London 1975, 305–309; Hans Urs von Balthasar, *Spirit and Institution (Explorations in Theology, Vol. 4)*, San Francisco, CA 1995, 67. Gerhard Lohfink, *Does God Need the Church? Toward a Theology of the People of God*, Collegeville, MN 1999,

Min analys skulle, från ett teologiskt perspektiv, kunna läsas och missförstås som en ren instrumentalisering av kyrkans liv. Kyrkans ordningar och handlingar definieras och bedöms då utifrån dess bidrag till moderniteten, den liberala demokratin eller kampen för rättvisa. Samhälls- och beteendevetenskap ger redskap för att mäta olika praktikers effekter.⁷⁸ Eftersom dissenterprotestantism och pietism växte fram i kritik av och ibland djup konflikt med vad man uppfattade som en prästcentrerad ecklesiologi och sakramentsteologi, hade man svårt att formulera egna alternativ.⁷⁹ Vissa rörelser, som kväkarna, tenderade att avskaffa en sakramental förståelse av Guds handlande. Men också romersk-katolsk och luthersk teologi har från sitt håll självkritiskt försökt göra upp med en förståelse av sakramenten som en separat sakramental ekonomi skild från det övriga livet. Den romersk-katolske teologen och kardinalen Walter Kasper har i Andra Vatikan-konciliets efterföljd beskrivit Jesus Kristus som det primära sakramentet och kyrkan som Kristi kropp som Jesu universella sakrament. De handlingar vi normalt kallar sakrament blir då de sociala praktiker som förmedlar Kristi sakramental närvaro i världen.⁸⁰ Roland Spjuth och Jürgen Moltmann har utvecklat detta på ett sätt som inkluderar de erfarenheter och praktiker vi finner i de traditioner denna artikel handlar om.⁸¹ Spjuth skriver: "Det är 'i och genom' sociala processer som Anden verkar för att forma och utrusta dem som deltar."⁸² En sådan förståelse begränsar inte sakramentsbegreppet

utvecklar systematiskt ett sådant perspektiv från romersk-katolskt håll.

78. Detta är Darryl Harts kritik av Finney, men också av pietism och väckelserörelser i allmänhet. De förvandlade kristendomen från en kyrkocentrerad praktik som fokuserade på bekännelse, ämbete och liturgi och som var inbäddad i det sociala livets rutiner till en starkt personlig och erfarenhetsorienterad tro inriktad på det personliga och samhälleliga livets förvandling. Både religion och politik moraliseras och blandas, vilket skadar båda sfärerna. Också Hart har sålunda svårt att undvika att argumentera utifrån effekterna av de olika typerna av kristendom. På Finneys tid tenderade dessutom de kyrkoformer och den teologi som Hart försvarar nästan konsekvent att antingen direkt stödja eller passivt acceptera slaveriet både inom sina egna kyrkor och i samhället som helhet och var därför kritiska mot abolitionistiska rörelser. Se Darryl G. Hart, *The Lost Soul of American Protestantism*, Lanham, MD 2004.

79. Roland Spjuth, *Om Gud och allt annat: Grunddrag i kristen tro*, Malmö 2020, 259: "Det paradoxala i den frikyrkliga traditionen är att den alltid betonat kyrkan som en konkret och lokal gemenskap men samtidigt haft svårt att formulera en teologi om Andens verk i det kroppsliga." Jämför min analys av Frank Mangs (1897–1994) teologi i Arne Rasmusson, "Utan församlingen ingen frälsning", i Tomas Sjödin (red.), *Den fallna manteln: Frank Mangs – En röst i sin tid, en utmaning i vår tid*, Örebro 1995, 178–192.

80. Walter Kasper, *Theology and Church*, London 1989, III–128.

81. Spjuth, *Om Gud och allt annat*, 241–273; Jürgen Moltmann, *Kirche in der Kraft des Geistes: Ein Beitrag zum messianischen Ekklesiologie*, München 1975, 224–231. Se också Fahlgren, *Vatten är tjockare än blod*, III–194.

82. Spjuth, *Om Gud och allt annat*, 261. En liknande diskussion finns i moralteologin om förhållandet mellan nåd och natur, mellan Guds handlande och psykologiska och sociala processer. Jennifer Herdt kan säga att Guds nåd inte går förbi utan verkar genom människan

till några få avgränsade handlingar. Kyrkans liv i världen är Guds sakrament och det inkluderar inte bara predikan, dopet och nattvarden, utan också sådant som vänskap, församlingsmötet och diakonin. Den viktiga frågan blir därmed inte om Gud förmedlar sin nåd genom kyrkans handlingar, utan hur de genomförs och vilka handlingar som faktiskt har potential att utmana och omforma livet.⁸³ Och inte sällan har romersk-katolsk och traditionell protestantisk teologi bättre intellektuella resurser att teologiskt beskriva den praktik som dominerat inom dissenterprotestantism och väckelserörelser än vad man finner inom dessa traditioner själva. Kanske finns det därför i det ekumeniska mötet mellan olika traditioner potential att teologiskt både upptäcka och beskriva denna praktiska verklighet på teologiskt mer adekvata sätt. ▲

SUMMARY

Dissenter Protestantism and Pietist and revivalist movements have played an important, but seldom recognized, role in the emergence and development of an independent civil society, democracy, religious freedom and freedom of expression, the struggle against slavery, and the feminist movement. The article begins with the example of the Oberlin community and College in Ohio and then focusses on the emergence of dissenter Protestantism in seventeenth-century England, its continuation in the US, and similar developments in places like Germany, Sweden, and South Africa. The article also shows how effects of this history are reflected in quantitative studies undertaken within the social sciences. Using theories from sociology, moral psychology, and other behavioural sciences, it is argued that this social role of dissenter Protestantism is an effect of a complex combination of theology, practices, and institutions together with specific historical circumstances. The theology is not unique, but the emphasis on following Jesus Christ and sanctification is important. Other factors include the role of friendship and thick social networks, a relative egalitarianism, a certain distance and independence from dominant institutions and cultures, and the creation of self-organized and relatively autonomous organisations. The combination of these theological and social elements leads to the opening of free spaces that make the development of different or new practices possible. Also important is the ability

som agent. Guds nåd förmedlas därför genom psykologiska processer och sociala relationer, praktiker och institutioner. Se Jennifer A. Herdt, *Putting on Virtue: The Legacy of the Splendid Vices*, Chicago 2008.

83. Det finns till exempel inom den "vändning mot praktiken" vi finner inom nutida teologi ett sätt att tala isolerat om nattvarens roll för kyrkans moraliska, sociala och politiska liv som inte motsvarar någon verklighet.

to unite reasoning and affective powers and the specific practices and institutions one can enter and grow into. The article ends with a short theological reflection on sacramentality.